

OĞUZ LEHÇELERİNDEKİ *-(y)An* EKİLİ KİPE DAİR

Talip DOĞAN*

Öz: Güney Azerbaycan, Horasan ve Kaşkay Türkçesi ağızlarında *-(y)An* ekli sıfat-fiillerle kip kurulmuştur. Bu lehçe alanlarında *-(y)An* ekli sıfat-fiillerle kurulan kipin olumsuzu, “*-(y)An* deyil + zamir kökenli şahıs eki” biçimindedir. Burada “*deyil*” kelimesinin varlığı, Oğuz sahasına dâhil olmanın sonucudur. Bir diğere anlatımla “*-(y)An* deyil” yapısı, Çağatay sahası lehçelerindeki “*-GAn* emes + zamir kökenli şahıs eki” yapısının eş değeridir.

Bahsi geçen lehçelerde *-(y)An* eki, *-DXK* eki işleviyle yalnızca sıfat-fiillerde söz konusudur. *-(y)An* eki, (*-DXK* eki işlevli) fiil isminde kullanılmamaktadır. Fiil isimleri, Güney Azerbaycan ağızlarında *-mAG* ekiyle, Kaşkay Türkçesi ağızlarında *-mAG* ve *-DXK* ekleriyle, Horasan Türkçesi ağızlarında ise *-mAG* ekiyle yapılmaktadır. Bu fiil ismi ekleri, “fiil ismi + yok ‘yok’” dizilişinde görülen olumsuz yapıların da belirleyicisi olmuştur. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında “*-mAG* + iyelik eki + *yoh*”; Kaşkay Türkçesi ağızlarında “*-mAG* + iyelik eki + *yoh*” ve “*-DXK* + iyelik eki + *yoh*”; Horasan Türkçesi ağızlarında “*-mAG* + iyelik eki + *yoh*” dizilişleri gelişmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Türk Lehçeleri, Oğuz Lehçeleri, Lehçeler Arası İlişkiler, *-(y)An* eki.

*On the *-(y)An* Suffixed Mode in Oghuz Dialects*

Abstract: In South Azerbaijani, Khorasan and Kashkay Turkish, modal is formed with participle suffix *-(y)An*. In these dialect areas, the negative of the mood formed with participles with *-(y)An* is in the form of “*-(y)An* deyil + pronoun-originated person suffix”. The existence of the word “*deyil*” here is the result of being an Oghuz. In other words, the “*-(y)An* deyil” structure is the equivalent of the “*-GAn* emes + pronoun-based personal suffix” structure in the Chagatay dialects.

In the dialects in question, the suffix *-(y)An* is only used in participles with the suffix *-DXK*. The suffix *-(y)An* (with the function of suffix *-DXK*) is not used in the verb noun. Verb nouns are made with the suffix *-mAG* in South Azerbaijani dialects, *-mAG* and *-DXK* suffixes in Kashkay Turkish dialects, and *-mAG* in Khorasan Turkish dialects. These verb noun suffixes have also been the determinant of the negative structures seen in the “verb noun + yok ‘absent’” sequence. In South Azerbaijan Turkish dialects “*-mAG* + possessive suffix + *yoh*”;

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, e-posta: dogan.talip@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8216-0483.

In Kashkay Turkish dialects “-mAG + possessive suffix + yoh” and “-DXK + possessive suffix + yoh”; “-mAG + possessive suffix + yoh” sequences have developed in Khorasan Turkish dialects.

Keywords: *Contemporary Turkish Dialects, Oghuz Dialects, Contacts Between Dialects, -(y)An suffix.*

Giriş

-*GAn* eki, Köktürkçede sınırlı örneklerde görülür ve kalıcı isim yapar: **kapğan** ‘kapan, fatih’, **yarğan** ‘yaran, unvan adı’. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bu tür örneklerle beraber az sayıda sıfat-fiil teşkil etme işleviyle de yer alır: **esnegen bars** (İrqB X) ‘esneyen pars’ (Erdal, 2004, s. 155-156). -*GAn* ekli sıfat-fiiller, ancak Karahanlı Türkçesi metinlerinde yaygınlaşır. Karahanlı Türkçesinde görülen örneklerde -*GAn* sıfat-fiil eki, fiillerin kılımlı özelliğine bağlı olmak kaydıyla ‘-mAKtA olan’ ve ‘-mXş olan’ ifadelerinde sıfat-fiiller teşkil eder: **tiken edlegen er üzüm biçmez ol** (AH 376) ‘Diken eken (diken ekmiş olan) kişi üzüm biçmez.’; **kiñrülgeyler ürülgen otka** (TİEM 53r/2) ‘Kaynayan (kaynamış olan / kaynamakta olan) ateşe atılacaklar.’ (Güner, 2021, s. 539-540). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde -*GAn* eki, fiil isimlerinde ve sıfat-fiillerde -*DXK* ekinin işlevlerini de karşılayan bir genişlemeye sahip olur. Söz konusu lehçelerde, bu gelişmeye mukabil -*DXK* ekinin işlev alanı (fiil ismi ve sıfat-fiil teşkil etmesi) ise daralır. Sıfat-fiillerin hem iyelik eksiz hem de iyelik ekli biçimleri bir aradadır. Harezmi Türkçesinde: **bir sâ‘at ‘adl kılğanıñniñ sevabı** (Mif 114: 14) ‘bir saat adalet kıldığının (kılmanın) sevabı’; **peygâmbar olturğan yerde olturayın** (NF 47: 13) ‘Peygamberin oturduğu yerde oturayım.’; **olturğanım yerde monçuklarımını buldum** (NF 414: 12) ‘Oturduğum yerde boncuklarımı buldum.’ (Eckmann, 2003b, s. 22). Codex Cumanicus’ta: **alğanım halalım koşıldım** (Argunşah ve Güner, 2015, s. 124) ‘aldığım helalimle (karımla) bir araya geldim’; **biyiklengenini ettiñ saña şaşa** (Güvenç, 2014, s. 533) ‘Yüceldiğini (yücelmeni) sana (kendine) güvence ettin.’ Çağatay Türkçesinde: **ëşikiiñ itidin ayrılganımını** (L Div. 10: 4) ‘(benim) kapının köpeğinden ayrıldığımı (ayrılmamı)’; **mên semerkandğa këlgen fırsatda** (B 20b: 6) ‘benim Semerkant’a geldiğim sırada’ (Eckmann, 2003a, s. 103). Ekin sıfat-fiillerde bu tür işlevle kullanımı, Eski Oğuz Türkçesinde de yer alır. Özellikle Azerbaycan sahasına daha yakın duran Dede Korkut Hikâyeleri’nde yaygındır: **kızlar oturan otağ** (Ergin, 1991, s. 472) ‘kızların oturduğu otağ’. Çağatay Türkçesinde -*GAn*, ayrıca kip eki olarak gelişir. Çağatay Türkçesinde ekin kip olarak kullanımı, -*GAn* + zamir kökenli şahıs eki ~ *turur / dur(ur)* biçimindedir: **kılğan mên, kılğan sên, kılğandır ~ kılğan turur, kılğan miz, kılğan siz, kılğandırur ~ kılğanlar dur(ur)** (Eckmann, 2003a, s. 124).

-*GAn* ekli kip, esas itibarıyla sıfat-fiillerin yüklem olması, başka bir anlatımla fiillerin -*GAn* sıfat-fiil eki ve zamir kökenli şahıs eki ~ *turur / dur(ur)* unsuruyla çekimlenmesidir. Yani, *fiil* + -*GAn* sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki ~ *turur / dur(ur)* dizilişinde bir çekimli fiil teşkilidir. -*GAn* + zamir kökenli şahıs eki ~ *turur / dur(ur)* ile sağlanan kipin zaman yorumu ise tabiatıyla -*GAn* ekli sıfat-fiillere göre şekillenmektedir. Kip eki, ön sınır vurgulayan ya da sınır vurgulamayan fiillere geldiğinde ‘-mAKtA olan’ veya ‘-mXş olan’ ifadeli sıfat-fiiller; son sınır vurgulayan fiillere geldiğinde ise ‘-mXş olan’ ifadeli sıfat-fiiller yüklem olur. Aşağıda Çağatay Türkçesinde -*GAn* ekli kip, ön sınır vurgulayan (1) numaralı örnekte şimdiki zaman, (2) numaralı örnekte ise belirsiz geçmiş zaman sunmuştur. Tabii, örneklerin bu zamanlar ile yorumlanmalarında metinlerin diğer unsurlarla oluşan bağlamlarının da rolü vardır:

(1) *ëşitti kim hüseyñ beg olar sarı bargan turur* (Eckmann, 2003a, s. 144).

‘İşitti ki Hüseyin Bey onlara doğru gelmektedir (gelmekte olandır).’

(2) *kitābī derler kim cem kılğandır* (Eckmann, 2003a, s. 124).

‘Derler ki (o), bir kitap yazmış (yazmış olandır).’

-*GAn* ekli kipin birleşik çekimleri de vardır: -*GAn* *é(r)miş* + *zamir kökenli şahıs eki* ~ *turur / dur(ur)*: *kalğan érmış sên* ‘kalmış imişsin’, *körmegen érmış* ‘görmüş imiş’; -*GAn* *é(r)di* + *iyelik kökenli şahıs eki*: *yıgılğan é(r)di* ‘toplanmış idi’; -*GAn* *bolsa* + *iyelik kökenli şahıs eki*: *unutulğan bolsam* ‘unutulmuş isem’; -*GAn* *bolgay* + *zamir kökenli şahıs eki*: *kılıç alğan bolgay mên* ‘kılıç almış olacağım’.

-*GAn* ekli kip, tarihi Türk dili alanında bir de metinleri 16. ve 17. yüzyıllara tarihlenen Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde geçer. Kip, söz konusu alanda -*GAn* + *zamir kökenli şahıs eki* ~ -*dIr* biçimindedir (Güvenç, 2014, s. 307-310).

Çağatay Türkçesi metinlerinde üç tür olumsuz -*GAn* ekli kip yer almaktadır:

i. -*mA-* ekiyle (*fiil* + -*mA-GAn* + *zamir kökenli şahıs eki* ~ *turur / -DUr*).

ii. *émes* ‘değil’ kelimesiyle (*fiil* + -*GAn émes* + *zamir kökenli şahıs eki* ~ -*DUr*).

iii. *yok* kelimesiyle (*fiil* + -*GAn* + *iyelik eki* + *yok*).

Yine, olumsuz yapıların zaman yorumları da -*GAn* ekli sıfat-fiillere ve fiil ismine göre şekillenmektedir. i. ve ii. gruptaki olumsuz yapılarda -*GAn* eki, cümle bağlamının da katkılarıyla şu yorumları doğurur:

i. grupta ‘-*mAmAktA* olan(dır)’ ya da ‘-*mAmış* olan(dır) yorumlarıyla.

ii. grupta ‘-*mAktA* olan değil(dir)’ ya da ‘-*mış* olan değil(dir) yorumlarıyla.

iii. gruptaki olumsuz yapıda ise -*GAn* eki, -*DXK* ekinin yerini almak suretiyle fiil ismi işlevinde olduğu için yalnızca ‘-*DXGX* yok’ yorumu söz konusudur.

i. ve ii. grupta -*GAn* ekli sıfat-fiillerin, iii. grupta ise -*GAn* ekli fiil isminin çekimlendiği belirtilmelidir. Ayrıca, -*GAn* ekli sıfat-fiilden sonra *émes* ‘değil’ kelimesi, -*GAn* ekli fiil isminden sonra ise *yok* ‘yok’ kelimesi getirilmektedir. Aşağıda (1) numaralı örnek i. grubu; (2) numaralı örnek ii. grubu; (3) numaralı örnek iii. grubu temsil eder:

(1) *ma ‘ānī ebkārīga bu künge hīç kişi türkāne libas këydürmegen turur* (Eckmann, 2003a, s. 124).

‘Bugüne kadar hiç kimse, mana mazmunlarına Türkçe elbise giydirmemiştir (giydirmemiş olandır).’

(2) *hīç gül körgen émes bād-ı hazāndın yahşılık* (Eckmann, 2003a, s. 124).

‘Hiçbir gül, hazan rüzgârından iyilik görmemiştir (görmüş olan değil(dir)).’

(3) *mestlikdin özümniñ öyi hayāl kılıp taht üze yatıp kalğan bolgay men, ammā bilgenim yok* (Eckmann, 2003a, s. 125).

‘Sarhoşluktan kendi evim sanıp taht üzerinde yatıp kalmış olacağım (kalacağım), ama (bunları) bildiğim yok (bilmiyorum).’

Olumlu ve olumsuz -*GAn* ekli kipler için söz konusu olan sistem, bugünkü kimi Türk lehçelerinde de örneklendirilebilir. Bunlar, Çağatay ve Kıpçak grubu lehçeleri ile bu lehçelerin etkisinde kalanlardandır:

Olumlu

Türkmen Türkçesi

(1) *berdi gün doğsa da turan dāldir, hāzirem yatandır* (KTLG-F, s. 57).

‘Berdi gün doğduğu hâlde kalkmadı, (o) hâlâ yatıyor (yatmakta olandır).’

Yeni Uygur Türkçesi

(2) *bu maqalini kudret yazğan* (KTLG-F, s. 58).

'Bu makaleyi Kudret yazmış (yazmış olan).'

Karaçay-Malkar Türkçesi

(3) *menden alğan kitaplarını kardaşına **bergendi*** (KTLG-F, s. 59).

'Benden aldığı kitaplarını kardeşine vermiş (vermiş olandır).'

Olumsuz

Türkmen Türkçesi

(4) *berdi şähere **giden düldür**, sebäbi ol aǵşam obadadı* (KTLG-F, s. 57).

'Berdi şehre gitmemiş (gitmiş değil), çünkü o akşam köydeydi.'

(5) *yürek yöne yerden batlı **uranoǵ**¹* (Kara 2005, s. 176).

'Yüreğin sebepsiz yere güçlü vurduğu yok (Yürek sebepsiz yere güçlü vurmuyor).'

Özbek Türkçesi

(6) *kädingi atä babalärimiz başkä adätläär kätari ism qoyış adätini häm **türk etmägänläär*** (KTLG-F, s. 57).

'Eski atalarımız başka âdetler gibi isim koyma âdetini de terk etmemişler (terk etmemiş olanlar(dır)).'

(7) *men undâk **deganim yoǵ*** (Öztürk, 2016, s. 48).

'Benim öyle dediğim yok (Ben öyle demedim).'

-*GAn* ekli kiplerin gelişimi açısından bugünkü Türk dili alanı da tabiatıyla yukarıda ortaya konulan tarihsel zemine göre şekil almıştır. Kip, bugün Çağatay, Kıpçak ve Güney Sibirya grubu lehçeleri; Çuvaşça ve Türkmencede vardır (KTLG-F, s. 35). Kipin Güney Sibirya Lehçeleri ile Çuvaşçadaki varlığı ise Kıpçak Türkçesi, Türkmencedeki varlığı Çağatay Türkçesi etkisiyle olmalıdır. Tablonun olumsuz yapılar kategorisine Türkiye Türkçesindeki *-DXX + iyelik eki yoǵ* yapısı da eklenebilir. Söz gelişi, *bugünlerde kursa hiç uğradığı yok* cümlesinin yüklemine 'uğramıyor' ifadesiyle bir şimdiki zaman kipi vardır. Çağatay, Kıpçak ve Güney Sibirya grubundaki *-GAn* ekli fiil isimleri, Türkiye Türkçesinde *-DXX* ekiyle teşkil edildiği için burada fiil ismi yapısı değişmiştir.

Bugünkü Türk dili alanında *-(G)An* ekli kiplerin tablosu aşağıdaki gibidir²:

	Olumlu	Olumsuz		
Türkiye Türkçesi	-	-	-	<i>-DXX + iyelik eki yoǵ</i>
Türkmence	<i>-An(dlr) + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-mAndlr + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-An dää + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-An + iyelik eki yoǵ</i>
Özbekçe	<i>-Gän + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-mägän + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-Gän emäs + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-Gän + iyelik eki yoǵ</i>
Yeni Uygurca	<i>-GAn + zamir kökenli şahıs eki ~ -du</i>	<i>-migAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-GAn ämäs + zamir kökenli şahıs eki ~ -du</i>	<i>-GAn + iyelik eki yoǵ</i>

¹ *uranoǵ* (< uranı yoǵ).

² Tabloda yer verilen *-(G)An* ekli kipler, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim* (2006) adlı kaynaktan alınmıştır.

TALİP DOĞAN

Kırım T.	<i>-GAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-mAGAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	-	<i>-GAn + iyelik eki yok</i>
Tatarca	<i>-GAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-mAGAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	-	<i>-GAn + iyelik eki yuk</i>
Başkurtça	<i>-GAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-mAGAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	-	<i>-GAn + iyelik eki yuk</i>
Karaçay-Malkarca	<i>-GAn + zamir kökenli şahıs eki ~ -dl</i>	<i>-mAGAn + zamir kökenli şahıs eki ~ -dl</i>	-	-
Kumukça	<i>-GAn + zamir kökenli şahıs eki ~ -dlr</i>	<i>-mAGAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	-	
Nogayca	<i>-GAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-MAGAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	-	<i>-GAn + iyelik eki yuk ~ -GAn yok + zamir kökenli şahıs eki</i>
Kazakça	<i>-GAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-MAGAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-GAn emes + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-GAn joğ + zamir kökenli şahıs eki</i>
Karakalpakça	<i>-GAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-MAGAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-GAn emes + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-GAn + iyelik eki joğ ~ -GAn joğ + zamir kökenli şahıs eki</i>
Kırgızca	<i>-GAn(dlr) ~ -GOn(dlr) + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-BAGAn + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-GAn emes + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-GAn + iyelik eki çoğ ~ -GAn joğ + zamir kökenli şahıs eki</i>
Altayca	<i>-GAn + iyelik kökenli şahıs eki</i>	<i>-BAGAn + iyelik kökenli şahıs eki</i>	<i>-GAn emes + iyelik kökenli şahıs eki</i>	<i>-GAn + iyelik eki Coğ</i>

Hakasça	-ĠAn + zamir kökenli şahıs eki	-MAGAn + zamir kökenli şahıs eki	-	-
Tuvaca	-ĠAn + şahıs zamiri	-MAGAn + zamir kökenli şahıs eki	-	-
Çuvaşça	şahıs zamiri + -nĭ ~ -nĭ	şahıs zamiri + -mAn	-	-

Diğer Oğuz Lehçelerindeki -(y)An Ekli Kip

Yukarıda ortaya konulmuş olan alanlara dil içi ya da lehçeler arası ilişkilerin bir sonucu olarak Güney Azerbaycan, Horasan ve Kaşkay Türkçesi ağızları da dâhil edilmelidir. Dil tarihi, -(y)An ekli kiplerle ilgili gelişmelerin kaynağının Çağatay Türkçesi olduğuna işaret etmektedir. Bahsi geçen lehçe alanlarında da -(y)An ekli sıfat-fiillerle kurulmuş kip bulunmaktadır. Bir kısım örnekler, -(y)AndI(r) biçiminde olmak suretiyle 3. şahıslarda ortaya çıkmıştır. -(y)AndI(r) kipi, -(y)An ekli sıfat-fiillere dayandığı için (1), (2), (5), (6) numaralı cümlelerde şimdiki zaman; (3), (4), (7), (8) numaralı cümlelerde belirsiz geçmiş zaman sunulmuştur:

Güney Azerbaycan Türkçesi Ağızları

(1) *balov'un cámaati biraz, men desem tembel bu insaf dël, çün men özüm de balovluyam; ama, balov'un cemaati biraz hoşnişindi yani biraz hoş zindeğanniğ eliyyendi* (Doğan, 2020a, s. 264).

‘... Balov’un halkı biraz, ben tembel dersem (de) bu insaf değil, çünkü ben kendim de Balovluyum. Ama Balov’un halkı biraz rahatına düşkündür, yani biraz hoş yaşamaktadır (yaşamakta olandır).’

(2) *ële bu üçgulağları zadı yër dene bu yaylağ otu buların hamısı hëyvan yiyendi* (Çam, 2023, s. 467).

‘Öyle bu ‘üçkulakları’ şeyi yer de bu yayla otu(nu), bunların hepsi(ni) hayvan yemektedir (yemekte olandır).’

(3) *muntaha indi hamı çöküb gëdib şehre, indi teğiben yetmiş év galib. bu ağa, men, zäten buralıyılı. indi o soradan gelenler, çoği bi yan o yannan gelendile gene* (Doğan, 2020a, s. 342).

‘Sonunda şimdi hepsi çöktü, gitti şehre, şimdi takriben yetmiş ev kaldı. Bu ağa, ben (biz), zaten buralıyız. Şimdi o sonradan gelenler, çoğu bir yandan o yandan gelmişlerdir (gelmiş olanlardır) yine.’

(4) *bu çatdı, didi, peri hanım senë këniz getirrem. didi baba bu öwü yıhandı bunu hara aparray?* (Rezaei, 2015, s. 343).

‘Bu gelmiş, demiş, Peri Hanım sana hizmetçi getireceğim. Demiş, baba bu, evi yıktı (yıkılmış olandır) bunu nereye götüreceksin?’

Horasan Türkçesi Ağızları

(5) *āsımaniy ābīdi yu kefterleriñ oyniyendi / selām ēdiyem yāğışe yu töluleriñnen yazım* (Doğan, 2017, s. 54).

‘Gökyüzün mavi, güvercinlerin oynamaktadır (oynamakta olandır) / Selam ederim yağmura ve dolularından yazayım.’

(6) *bêş gârdaş 'iñ çirtmey vuren, gilendi / berâtyan gâri kişi bilendi* (Doğan, 2017, s. 114).

‘Beş Kardeş’in mutluluktan şıkırdamaktadır (şıkırdamakta olandır), gülmektedir (gülmekte olandır) / Beratyan, çalışkan ve bilmektedir (bilmekte olandır).’

(7) *çeşmeleri yêrden dâem gelendi / seni y adiy, gedi mlerden ğalandı / iran turan ğesseleri, ğalandı* (Doğan, 2019, s. 172).

‘Çeşmelerin daima yerden çıkmaktadır (çıkmakta olandır) / Senin adın eskilerden kalmıştır (kalmış olandır) / İran-Turan kıssaları kalmıştır (kalmış olandır).’

Kaşkay Türkçesi Ağızları

(8) *mâyil olma şem 'iñ rovşen üzüne / dostunı yanduran ota salandır / göziñ salma gözelleriñ göziüne / nâz u gemzeleri cânıñ alandır* (Yaghoobi, 2011, s. 287).

‘Mail olmak mumun parlak yüzüne / Dostunu yakmış, ateşe atmıştır (yakmış olan, ateşe atmış olandır) / Gözünü salma güzellerin yüzüne / Nazı gamzeleri canını almıştır (almış olandır).’

Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarına ait metinlerde *-(y)An* ekli kipin hikâye ve rivayet birleşik çekimleri de geçmiştir. (1), (2) numaralı cümlelerde şimdiki zamanın hikâyesi; (3), (4) numaralı cümlelerde şimdiki zamanın rivayeti vardır:

(1) *ğaynatam allah rehmet eylesi bice ğaynatam varıdı çoğ şıñıdı nemaz ğilenıdı, övü yaperdig tennur yannırerdig kürsi ğurerdig* (Atıcı, 2018, s. 151).

‘Allah rahmet eylesin bir kaynatam var idi, çok dindar idi, namaz kılıyor idi (kılmakta olan idi). Evi toplar idik, tandır yakar idik, ocağı yakar idik.’

(2) *bir den bizim refiğimiz varıdı, biyol çoğ bele nişan vuranıdı ya, gède gède her nişāneni vurardı* (Rezaei, 2015, s. 272).

‘Bir de bizim dostumuz var idi, bir defa çok böyle nişan(ı) vuruyor idi (vurmakta olan idi), gide gide her nişanı vurur idi.’

(3) *buran çoğ adamı gemide işliydı. burdan muşehhes olur ki buraan adamı, evvelden gemiynen ser-i kârı vârdı, ğemi düzelden imişle* (Doğan, 2020a, s. 283).

‘Buranın çok insanı gemide çalışıyordu. Buradan da anlaşılır ki buranın adamı(nın) önceden gemiyle işi varmış, gemi yapıyor imiş (yapmakta olanlar imiş).’

(4) *kerem gedir sağ dişlerin verir esli hânım çekir kâ bice başın goye esluniyn dizi üssüne esli 'niyn nenesi âdı mergemimiş mergem diş çekeni miş* (Atıcı, 2018, s. 183).

‘Kerem de gider, sağ dişlerini verir, Aslı Hanım (onun dişlerini) çeker ki (Kerem), Aslı’nın dizlerine başını koysun. Aslı’nın annesinin adı Meryem imiş, Meryem diş çekiyor imiş (çekmekte olan imiş).’

Söz konusu lehçe alanlarında *-(y)An* ekli sıfat-fiillerle kurulan kipin olumsuzu, *-(y)An deyil + zamir kökenli şahıs eki* yapısındadır. Tabii burada *deyil* kelimesinin varlığı, Oğuz sahası olmanın yansımasıdır (Oğuz sahası *deyil* = Kıpçak ve Çağatay sahası *emes*). Buna göre *-(y)An deyil* yapısı, esas itibarıyla Çağatay sahası lehçelerindeki *-GAN emes + zamir kökenli şahıs eki* yapısının eş değeridir. Mevzu bahis yapının işlevi de *-(y)An* ekli sıfat-fiillerin kılınış kaynaklı zaman yorumu ile *deyil* ‘değil’ kelimesi ve diğer bağlam belirleyicilerin birlikteliğiyle oluşur. Aşağıda yer alan (1), (2), (6), (7) numaralı cümlelerde şimdiki zaman; (3), (8) numaralı cümlelerde gelecek zaman; (4), (5) numaralı cümlelerde ise görülen geçmiş zamandan söz edilebilir:

Güney Azerbaycan Türkçesi Ağızları

(1) *demirçioğlu 'ne deyêr; êyvaz, gêt gör; bu, tohtıyandı, aparım; tohtıyan deyî, atağ ğalsın burda* (Doğan, 2020a: 315).

‘Demircioğlu’na der: Ayvaz, git gör; bu, iyileştiriyor (mu) (iyileştirmekte olan) (mı), (öyleyse) götürüyem, iyileştirmiyor (iyileştirmekte olan değil) (ise), atalım kalsın burada.’

(2) *déyer: gétmişdim garağan’da toya, gördüm yığışblar bir damda, ammā hēc biri oħuyan döyül, dizim vurdu yere, el atdım gulağa, üregim de dolmuşdu, nèce bəş o ki diyey yırladım, üregim savudu* (Doğan, 2023, s. 209).

‘Der: Karakan’a düğüne gitmiştim, bir damda toplandıklarını gördüm ama hiçbirisi (şiiir) okumuyor (okumakta olan değil), dizimi yere vurdu, elimi kulağıma attım, yüreğim de dolmuştu, birkaç koşma deyinceye kadar okudum, yüreğim soğudu.’

(3) *sen sırrün bize désön, şam yiyecek; demesön, yiyen döyrük* (Karini, 2009, s. 469).

‘Sen sırrını bize dersen, akşam yemeği yiyeceğiz; demeysen yemeyeceğiz (yemekte olan değiliz).’

(4) *bu benim atımdı. men bunnan her yana gédirem, bu olmasa; men gédemmerem. su işti, bike ottu. bu durdu mine gède; dedı: gardaş, men sennen el çeken döyrem* (Karini, 2009, s. 490).

‘Bu benim atımdır. Ben bununla her yana giderim. Bu olmazsa ben gidemem. Su içmiş, biraz otur (otludur). Bu binip gitmek için durmuş; demiş: Kardeş, ben senden vazgeçmedim (vaz geçmiş değilim).’

(5) *dedı: ağa, men, enam istemirem. men hele bi dene pulumu heşlirem. benim pulumun doħsan doğğuzu galıb. benim pulum ğutulān döy ki* (Karini, 2009, s. 448).

‘Demiş: Ağa ihsan istemiyorum. Ben hâlâ bir miktar paramı harcıyorum. Benim paramın doksan dokuzu kaldı. Benim param bitmedi (bitmiş değil) ki.’

Kaşkay Azerbaycan Türkçesi Ağızları

(6) *innı uşağı da türklüg iden deył* (Rezaei Amaleh, 2023, s. 351).

‘Şimdiki çocuklar da göçebelik etmiyor (etmekte olan değil).’

(7) *bir adam kuşt gülle atıyerdı vura. dediler: hoy eviñ yanmadı! ğorħan deył ğoy tá apara. bizden bəş miñ dowar gėdmiş bu da üssine* (Rezaei Amaleh, 2023, s. 312).

‘Bir adam öldürmek için kurşun atıyordu. (Ona) Demişler: Hay evin yanmasın, (o) korkmuyor (korkmakta olan değil), bırak gitsin. Bizden beş bin davar gitmiş, bu da (onların) üstüne.’

(8) *ģoca baħtı dedı: bu adam doar alan zada beñzemeyr, doar alan deył* (Rezaei Amaleh, 2023, s. 269).

‘Yaşlı (adam) bakmış demiş: Bu adam davar alan kişiye benzemiyor, davar almayacak (almakta olan değil).

Güney Azerbaycan, Kaşkay ve Horasan Türkçesi ağızlarında -(y)An eki, -DXK eki işleviyle ancak sıfat-fiillerde vardır. Güney Azerbaycan ağızlarında *gelin duran* yer ‘gelinin durduğu yer’ (Doğan, 2020a, s. 260). Kaşkay Türkçesi ağızlarında *gün batan çāğ* ‘güneş battığı zaman’ (Doğan, 2020b, s. 68). Horasan Türkçesi ağızlarında *atam zehmet çeken günler* ‘babamın zahmet çektiği günler’ (Doğan, 2019, s. 167). Bu alanlarda -(y)An eki, (-DXK eki işlevli) fiil ismi teşkil etmemektedir. Fiil isimleri, Güney Azerbaycan ağızlarında -mAG ekiyle: *gétmeyim* ‘gitmem’ (Doğan, 2020a, s. 102); Kaşkay Türkçesi ağızlarında -mAG ve -DXK ekleriyle: *yatmağ* ‘yatmak’, *ğaldigim* ‘kalmam’ (Doğan, 2020b, s. 270, 68); Horasan Türkçesi ağızlarında ise -mAG ekiyle: *gidmağım* ‘gitmem’ (Doğan, 2017, s. 82) yapılmaktadır. Burada Güney Azerbaycan ve Horasan Türkçesi ağızlarında -DXK ekinin fiil ismi işlevli kullanımlarının kalmamış olduğuna da dikkat çekilmelidir. Güney Azerbaycan, Kaşkay ve Horasan Türkçesi ağızlarındaki bu tablo, Türk dili alanında *fil ismi + yok* ‘yok’ dizilişinde görülen olumsuz

yapılar için temel olmuştur. Buna göre Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *-mAG + iyelik eki + yoĥ*; Kaşkay Türkçesi ağızlarında *-mAG + iyelik eki + yoĥ* ve *-DXK + iyelik eki + yoĥ*; Horasan Türkçesi ağızlarında *-mAG + iyelik eki + yoĥ* dizilişleri gelişmiştir. Fiil isimleri, az sayıda olmak üzere *-mA* ekli de olabilmektedir. Aslında bu yapılar, Türk dili alanında *fil ismi + iyelik eki bar ~ var* ‘var’ dizilişiyle bilinen kipin de olumsuzudur. Söz konusu yapı, Kıpçak ve Çağatay sahalarında *-GAn + iyelik eki bar*, Oğuz sahalarında *-mAK ~ -mA + iyelik eki bar ~ var* ‘var’ dizilişindedir. Örnekler, Güney Azerbaycan ve Kaşkay Türkçesi ağızlarına ait metinlerde tespit edilebilmiştir:

Güney Azerbaycan Türkçesi Ağızları

(1) *üzüm bağının her gün, her sahat, her gece işlemağı yohdı. ilin meselem bi beş gün, altı gün, on gün işlemağ var; sora da bi yığışdırmağı var on gün, yirmi gün* (Doğan, 2020a, s. 264).

‘Üzüm bağında her gün, her saat, her gece çalışılmıyor. Yılın mesela bir beş gün(ü), altı gün(ü), on gün(ü) çalışılır; Sonra da bir toplanır on gün, yirmi gün.’

Kaşkay Türkçesi Ağızları

(2) *hamı şirîn zebân şeker dilliler / hêç ne görmem yoh nigârıñ kaşkayı* (Rezaei Amaleh, 2016, s. 221).

‘Hani şirin dil, şeker dilliler / Hiç görmüyorum güzelliğini Kaşkay.’

Güney Azerbaycan, Horasan ve Kaşkay Türkçesi ağızlarında *-(y)An* ekli sıfat-fiillerle kurulan kip ve bunun olumsuzunda kullanılan yapılar şunlardır:

	Olumlu	Olumsuz	
Güney Azerbaycan Türkçesi Ağızları	<i>-Andl(r) + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-An deyil + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-mAG + iyelik eki yoh</i>
Kaşkay Türkçesi Ağızları	<i>-Andl(r) + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-An deyil + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-mAG + iyelik eki yoh</i>
Horasan Türkçesi Ağızları	<i>-Andl(r) + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-An deyil + zamir kökenli şahıs eki</i>	<i>-mAG ~ -DXK + iyelik eki yoh</i>

Sonuç

Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde *-GAn* eki, fiil isimlerinde ve sıfat-fiillerde *-DXK* ekinin işlevlerini de karşılar. *-GAn*, Çağatay Türkçesinde ayrıca kip eki olur. *-GAn* ekli kip, aslında *fiil + -GAn sıfat-fiil eki + zamir kökenli şahıs eki ~ turur / dur(ur)* dizilişinde bir çekimli fiili ifade eder. Kipin zaman yorumu ise *-GAn* ekli sıfat-fiillere bağlıdır. Kip eki, ön sınır vurgulayan ya da sınır vurgulamayan fiillere geldiğinde ‘-mAKtA olan’ veya ‘-mXş olan’ ifadeli sıfat-fiiller; son sınır vurgulayan fiillere geldiğinde ise ‘-mXş olan’ ifadeli sıfat-fiiller yüklem olmaktadır. Kipin olumsuzunun zaman yorumları da yine *-GAn* ekli sıfat-fiillere ve fiil ismine göredir. *-GAn* eki, fiil isimlerinde ‘-DXGX yok’ yorumunu sunar. *-GAn* ekli kip, bugün Çağatay, Kıpçak ve Güney Sibiry grubu lehçeleri; Çuvaşça ve Türkmencede vardır. Bu tabloya dil içi temaslar ya da lehçeler arası ilişkilerin bir sonucu olmak suretiyle Güney Azerbaycan, Horasan ve Kaşkay Türkçesi ağızları da girmektedir. Bu lehçe alanlarında *-(y)An* ekli sıfat-fiillerle kip kurulmuştur. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında *-(y)An* ekli kipin hikâye ve rivayet birleşik çekimleri de yer almaktadır.

Güney Azerbaycan, Horasan ve Kaşkay Türkçesi ağızlarında -(y)An ekli sıfat-fiillerle kurulan kipin olumsuzu, -(y)An *deyil* + *zamir kökenli şahıs eki* yapısındadır. Burada *deyil* kelimesi, Oğuz sahasına dâhil olmanın yansımasıdır: Oğuz sahası *deyil* = Kıpçak ve Çağatay sahası *emes*. Başka bir deyişle -(y)An *deyil* yapısı, Çağatay sahası lehçelerindeki -GAn *emes* + *zamir kökenli şahıs eki* yapısının dengidir.

Güney Azerbaycan, Kaşkay ve Horasan Türkçesi ağızlarında -(y)An eki, -DXX eki işleviyle sadece sıfat-fiillerde kullanılmaktadır. -(y)An eki, (-DXX eki işlevli) fiil ismi teşkil etmemektedir. Fiil isimleri, Güney Azerbaycan ağızlarında -MAG ekiyle, Kaşkay Türkçesi ağızlarında -MAG ve -DXX ekleriyle, Horasan Türkçesi ağızlarında ise -MAG ekiyle oluşturulmaktadır. Bu fiil ismi ekleri, *fiil ismi* + *yok* ‘yok’ dizilişinde görülen olumsuz yapılarının da belirleyicisi olmuştur. Böylelikle Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında -MAG + *iyelik eki* + *yoh*; Kaşkay Türkçesi ağızlarında -MAG + *iyelik eki* + *yoh* ve -DXX + *iyelik eki* + *yoh*; Horasan Türkçesi ağızlarında -MAG + *iyelik eki* + *yoh* dizilişleri ortaya çıkmıştır.

Çeviri Yazı İşaretleri ve Kısaltmalar

<i>ā</i>	: uzun a ünlüsü
<i>á</i>	: a - e arası ünlü
<i>â</i>	: a - o arası ünlü
<i>ē</i>	: uzun e ünlüsü
<i>é</i>	: kapalı e ünlüsü
<i>í</i>	: ı - i arası ünlü
<i>ī</i>	: uzun ı ünlüsü
<i>ĩ</i>	: uzun i ünlüsü
<i>ō</i>	: uzun o ünlüsü
<i>ğ</i>	: art damak g ünsüzü
<i>ħ</i>	: art damak h ünsüzü
<i>ķ</i>	: art damak k ünsüzü
<i>ŋ</i>	: damak n’si
<i>w</i>	: çift dudak v’si
<i>A</i>	: a, e
<i>X</i>	: ı, i, u, ü
<i>D</i>	: d, t
<i>K</i>	: k, k
<i>G</i>	: ğ, g

Kaynakça

- Atıcı, A. (2018). *Lalecin Türkçesi*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Çam, A. (2023). *Şahseven Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Doğan, T. (2017). *Horasan Türkçesi metinleri. İreyimiñ Sézleri (Yüreğimin Sözleri)*. Giriş-notlar-metin-aktarma-dizinler. Konya: Palet Yayınları.
- Doğan, T. (2019). Horasan Türkçesinin Deregez Ağzına Ait Bir Metin: *Ellahekber’e Selâm*. SEFAD, (41), 157-192.
- Doğan, T. (2020a). *Urmıye ağzı. Ses ve biçim bilgisi (Güney Azerbaycan)*. Ankara: TDK Yayınları.

- Doğan, T. (2020b). *Kaşkay Türkçesi üzerine bir inceleme. Evezullah Seferi Keşkollu Yettim Yal (Yetim Tepe). Giriş-inceleme-metin-aktarma-dizin*. Konya: NEÜ Yayınları.
- Doğan, T. (2023). *Orta İnan (Merkezi ve Kum eyaletleri) Türklerinden halk bilimi metinleri (Giriş-inceleme-El Bilimi Dergisi metinleri-aktarma-dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2003a). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar* (O. F. Sertkaya, haz.). Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2003b). *Çağatayca el kitabı* (G. Karaağaç, çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- Ergin, M. (1991). *Dede Korkut Kitabı II. İndeks-gramer*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde fiil*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güvenç, L. (2014). *Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde fiil*. (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Karini, J. (2009). *Erdebil ili ağızları*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri I -fiil-basit çekim* (2006). Ankara: TDK Yayınları. (= KTLG-F)
- Rezaei, M. (2015). *İnan-Zencan bölgesi, Kaydar ve yöresi ağızları*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Rezaei Amaleh, M. (2023). *Kaşkayı Türkçesi ağızları (Giriş-inceleme-metin-sözlük)*. (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Öztürk, R. (2016). *Özbekçe el kitabı*. Konya: Palet Yayınları.
- Yaghoobi, V. (2011). *Bir Kaşkay Türk şiiri antolojisi: Kaşkai Şiiri ya Asar-i Şu 'ara-yı Kaşkai*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.